

Český jazyk s nadhledem 7

PŘEHLED UČIVA

pro základní školy a víceletá gymnázia

Nauka o významu slov

Slova v jazyce mají **dva základní významy** – význam **věcný** a **mluvnický**.

význam věcný (lexikální)

Vyjadřuje, co slovo označuje.

Bývá vysvětlen ve slovníku, proto ho označujeme také jako slovníkový.

Např.:

Hlemýžď leze k houbě.

hlemýžď – suchozemský plž s ulitou

lézt – plazivě se pohybovat

houb – dužnatý rostlinný útvar vyrůstající z vláknitého podhoubí

Základní funkcí slova je pojmenovávat.

Význam věcný nese kořen slova.

význam mluvnický (gramatický)

Vyjadřuje mluvnické kategorie ohebných slov, může vyjadřovat i vztahy mezi slovy.

Slova patří k určitému slovnímu druhu.

Např.:

Hlemýžď leze k houbě.

hlemýžď(Ø) – 1. p., č. j., r. m. živ.

leze – os. 3., č. j., zp. ozn., č. přít.

houbě – 3. p., č. j., r. ž.

k – předložka se 3. pádem (neoheb.)

Mluvnický význam vyjadřuje nejčastěji koncovka.

Slova, která mají pouze jeden věcný význam, nazýváme slova **jednoznačná/jednovýznamová**.

Nejčastěji jsou to:

vlastní jména – *Milena, Azor, Jaroměř, Ještěd*, **odborné názvy** – *sloveso, otakárek fenyklový, hydroxid, poddaný, zvukomalebná citoslovce* – *fuj, frnk, crr*, **slova běžná** – *květináč, lustr*.

Slova, která mají jeden význam základní a potom ještě významy další, druhotné, nazýváme slova **mnohoznačná/mnohovýznamová**.

Tyto další významy daného slova vznikly přenesením významu na jinou skutečnost, a to na základě:

a) vnější podobnosti (= metafora)

Např.: *Král měl na hlavě zlatou korunu. Koruna stromu byla košatá.* (přenesení významu podle umístění)

Např.: *Měl nový hřeben na česání. Hřeben hory byl táhlý.* (přenesení významu podle tvaru)

b) vnitřní souvislosti (= metonymie)

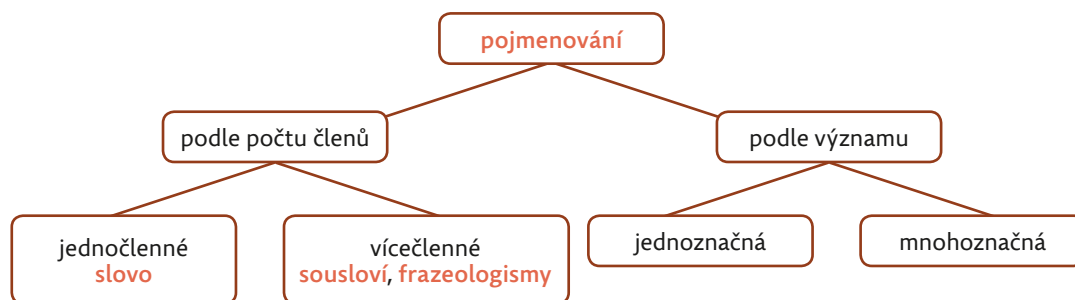
Např.: *Vláda není nic jednoduchého. Sešla se nová vláda.* (přenesení názvu děje na osoby)

Nejčastěji se vyskytuje:

- označení věci místem, odkud pochází, např.: *Vypil dvě plzně* (= dvě plzeňská piva). *Koupil si ementál* (sýr z údolí Emmental ve Švýcarsku).
- označení díla autorem, např.: *čtu Nerudu* (= knihu od Jana Nerudy), *jdu na rentgen* (= přístroj sestavený W. Röntgenem).
- záměna obsahu za věc, ve které je obsažena, např.: *Dědeček kouřil dýmku* (= kouřil tabák v dýmce).

Může docházet i **k záměně části za celek (= synekdocha)**, např.: *Uběhlo několik jar* (= několik let).

Synonyma – slova souznačná:

- slova, která různě znějí, mají stejný nebo podobný význam,
- s jejich využitím můžeme vyjádřit **jeden význam několika různými slovy**,
- synonyma se vyskytují u různých slovních druhů, např. *chlapec – hoch*, *běžet – utíkat*,
- význam těchto slov není úplně totožný, liší se:
 - a) malými významovými rozdíly, např. *příjemný* (člověk) – *dobrá* (práce),
 - b) slohovým příznakem, např. *říct* (neutrální) – *pravit* (knižní),
 - c) citovým příznakem, např. *matka* (neutrální) – *maminka* (citově zabarvené),
 - d) příslušností k různým útvarům národního jazyka, např. *kopat* (spis.) – *čutat* (nespis., obecně české).

Homonyma – slova souzvučná:

- slova mají stejnou zvukovou podobu (stejně znějí), ale mají zcela odlišný význam a někdy i původ,
- obvykle mají stejnou psanou i zvukovou podobu, např. *kolej* (na železnici) – (vysokoškolská) *kolej*, někdy se liší podoba psaná, např. *být* (doma) – *bít* (psa),
- mezi významy homonym **neexistuje vztah**, jde o náhodnou shodu tvaru slov,
- homonyma vznikají v různých rovinách jazyka, např.:
 - a) v tvarosloví: *tři* (číslovka) – *tři* (sloveso),
 - b) v psané podobě jazyka: *vír* (na vodě) – *výr* (dravec),
 - c) ve zvukové podobě jazyka: *plod* (stromu) – *plot* (ohrada),
 - d) v slovní zásobě: *obloha* (nebe) – *obloha* (zeleninová).

Odborné názvy – termíny

Používají se v odborném vyjadřování, v tzv. **odborném stylu**, např.: ve vědeckých dílech, populárně naučných dílech, v novinách, výkladech.

Soubor odborných názvů určitého oboru – **odborné názvosloví/terminologie**, např.: terminologie botanická, sportovní, chemická, fyzikální.

Odborné názvy jsou **slova jednoznačná**, tj. **slova s jedním věcným významem**.

Slova s časovým příznakem

Podle **časového příznaku** rozlišujeme:

Archaismy, slova zastaralá, k nimž existují novější pojmenování. Označované skutečnosti stále existují, i když třeba pozměněné, a uživatelé jazyka mají potřebu je nově pojmenovat (je to dáno i generačně), např. *komoň/kůň*, *lučba/chemie*, *sírka/zápalka*.

Historismy označují skutečnosti zaniklé, proto k nim neexistuje současná náhrada. Používáme je pouze v souvislosti s dobou, v níž tyto zaniklé skutečnosti existovaly, tedy v historickém kontextu, např. *děvečka*, *výměnek*, *husité*, *cep*.

Neologismy – nová slova, která zpravidla pojmenovávají nové, dříve neexistující skutečnosti. Po určité době se z nich stanou běžná slova bez specifického časového příznaku.

Slovní zásoba je souhrn všech slov určitého jazyka. Má různé vrstvy, obsahuje slova spisovná i nespisovná a její stav zachycují různé **slovníky**. Má stabilní **jádro** složené ze slov označujících základní, trvale existující skutečnosti (*jíst, být, ruka, syn, dům, strom, ...*), je ale i **značně proměnlivá** v závislosti na proměnách světa.

Způsoby obohacování slovní zásoby:

1. **tvoření nových slov:** odvozováním (*prales, lesní*), skládáním (*teplokrevný, černozem*), zkracováním (*OSN, dr.*)
2. **přejímání slov z cizích jazyků**
3. **přenášení významu** – ze základního významu vzniká další, přenesený význam
 - na základě vnější podobnosti – **metafora**,
 - na základě vnitřní souvislosti – **metonymie**
4. **tvoření sousloví** – vznikají ustálená spojení slov, která teprve v tomto spojení přinášejí plnohodnotný nový význam

Způsoby tvoření slov

Odvozování je nejběžnějším způsobem nejen tvoření slov, ale i samotného obohacování slovní zásoby. Z **jednoho základového slova** je konkrétním slovotvorným prostředkem (předponou, příponou, koncovkou nebo i jejich kombinací) utvořeno nové **slovo odvozené**.

Předpona se připojuje k slovotvornému základu, kterým je většinou celé slovo. Vznikají odvozeniny předponové: *les* → *prales*, *učit* → *naučit*, *větší* → *největší*.

Přípona se připojuje za slovotvorný základ, vznikají odvozeniny příponové. Slovotvorný základ může tvořit celé základové slovo: *tvaroh* → *tvarohový*, *Novák* → *Nováková*, nebo část základového slova: *zahrada* → *zahrádka*.

Koncovka se připojuje za slovotvorný základ, vznikají odvozeniny koncovkové: *Petr* → *Petra*, *trn* → *trní*, *vytahovat* → *výtah* (0).

Odvozená slova vznikají i současnou **kombinací dvou slovotvorných prostředků:**

předpony a **přípony**: *nažloutlý*, *podpatek*, **předpony** a **koncovky**: *podkroví*, *Záluží*, *bezkrídlý*.

Skládání je tvoření slov ze **dvou nebo i více slovotvorných základů**. Motívem pojmenování není jen jedno základové slovo jako v případě odvozování, ale většinou **dvě základová slova**, někdy i více základových slov. Skládáním vznikají **složená slova** neboli **složeniny**. Slovotvorným prostředkem je **spojovací samohláska**.

Rozlišujeme složeniny:

vlastní – nemůžeme je mechanicky rozdělit na samostatná slova, jednotlivé slovotvorné základy jsou spojeny spojovací samohláskou (*velkoměsto*, *modrooký*, *vodovod*);

nevlastní – **spřežky** – vznikají prostým spojením slov; na tato slova je můžeme zpětně rozdělit (*práceschopný* = schopný práce, *okamžik* = mžik oka, *pravděpodobný* = podobný pravdě).

Zkracování je slovotvorný způsob, kterým vznikají **zkratky**, např. ČTK (Česká tisková kancelář), EU (Evropská unie), a **zkratková slova**, například Sazka (Sázková kancelář), Čedok (Česká dopravní kancelář, původně Československá (cestovní a) dopravní kancelář).

Několikaslovné názvy nahrazujeme **zkratkami** složenými z prvních písmen jednotlivých slov. Jedná se o **iniciálové zkratky** (např.: ČR – Česká republika, KČT – Klub českých turistů). Tyto zkratky se píšou s velkými písmeny a při čtení je hláskujeme – např. HS [háes] – *horská služba*, ČNB [ččeenbé] – *Česká národní banka*. Některé zkratky **čteme jako slova**, ale **neskloňujeme** je (AMU [amu] – *Akademie múzických umění*, JAMU [jamu] – *Janáčkova akademie múzických umění*).

V **psaném projevu** se vyskytují **ustálené zkratky**: např. – *například*, atd. – *a tak dále*, aj. – *a jiné*, p. – *pan*, pí – *paní*, fa – *firma*, tzv. – *takzvaný*. Zvláštní skupinu zkratek tvoří neustálené zkratky užívané v SMS.

Zkratková slova vznikají ze skupin hlásek jednotlivých slov. Nejde o zkratky, ale o slova, neboť s nimi jako s jinými ohebnými slovy zacházíme, nečteme je po hláskách a **skloňujeme je** (*O prázdninách pojedeme k moři s Čedokem, neboť jsme ve sportce konečně uspěli a Sazka nám vyplatí výhru*).

Slovotvorný rozbor jednoduše

1. Najdeme **základové slovo** a porovnáme je s nově vzniklým. Je-li základové slovo ohebné, odtrhneme jeho koncovku (popř. část slova, která se neúčastní slovotvorného procesu).
2. Vyhledáme jejich společnou část, tj. **slovotvorný základ**.
3. Vyhledáme **slovotvorný prostředek** a pojmenujeme jej.
4. Pojmenujeme **slovotvorný způsob** a zobecníme jej.

Skladba

Výpověď – základní jednotka konkrétního jazykového projevu.

Základní formou výpovědi je **věta**.

Věta – mluvnická jednotka, která obsahuje určitý tvar slovesný. Věta se skládá ze slov, mezi nimiž existují vztahy.

Věty dvojčlenné

obsahují podmět + přísudek

Např.: *Na mezi pobíhali zajíci.*

Červená jablka zářila v koruně stromu.

Věty dvojčlenné jsou i věty s nevyjádřeným podmětem.

Např.: *Zastaví se (on) u nás hned ráno.*

Věty jednočlenné

neobsahují podmět

Např.: *Prší. Z komína se kouřilo.*

Věty, jejichž základní člen je vyjádřen určitým slovesným tvarem, nazýváme věty jednočlenné. Nemůžeme do nich doplnit podmět.

Základem je slovesný tvar určitý ve 3. os. č. j.

Tyto věty nejčastěji vyjadřují:

- přírodní děje (např. *Hřmí.*),
- tělesné stavy (např. *Bolí mě v zádech. Bylo mi lépe.*),
- duševní stavy (např. *Stýská se mi. Je mi veselo.*),
- smyslové vjemy (např. *Zvoní.*).

Výpovědi, jejichž základem je jiný výraz než určitý tvar slovesný, označujeme jako

Větné ekvivalenty

Základem může být:

- **infinitiv** – často vyjadřuje rozkaz, např. *Zastavit! Sednout! Nevyklánět se z okna!*

- **jméno** – **podstatné** nebo **přídavné jméno**:

Podstatné jméno je nejčastěji:

v 1. p. – např. *Vchod; Válka s mloky; Václavské náměstí* – označuje názvy, nadpisy, tituly a hesla, nebo

v 5. p. – např. *Pane Havráнку; Milá babičko.*

Větné ekvivalenty s přídavným jménem vyjadřují hlavně hodnocení, např. *Velmi krásné; Výborné; Příliš jednoduché.*

- **příslowce** – např. *Velmi dobře; Rychle; Zcela špatně;*
- **citowce** – např. *Hurá; Crr; Běda!*
- **částice** – např. *Ano; Ne; Zajisté.*

Základní větné členy

Podmět (subjekt) je člen věty, který není na žádném jiném členu mluvnický závislý.

Druhy podmětu: **vyjádřený podmět; nevyjádřený podmět; všeobecný podmět.**

Přísudek tvoří s podmětem základní skladební dvojici a mluvnický na něm závislý, shoduje se s ním.

Druhy přísudku: **slovesný; slovesně jmenný (jmenný se sponou); jmenný; jmenný beze spony.**

Rozvíjející větné členy jsou:

- předmět (Pt)
- příslovečné určení (Pu)
- přívlastek (Pk)
- doplněk (D)

Mezi řídicím výrazem a rozvíjejícím větným členem je **vztah určování**, tvoří spolu **skladební dvojici**.

Druh rozvíjejícího větného členu je **určován slovním druhem řídicího slova**.

- podstatné jméno → přívlastek
- sloveso / přídavné jméno / příslovce → předmět, příslovečné určení
- jméno i sloveso současně → doplněk

Předmět (Pt) **závisí** buď na **slovese**, nebo na **přídavném jméně**.

Pád předmětu je tímto řídicím členem řízen – je určován vazbou řídicího slovesa, nebo přídavného jména.

Předmět vyjadřuje **osobu**, **zvíře** nebo **věc**, kterých se slovesný děj týká. Slovesa, jejichž děj se takto doplňuje předmětem, jsou **slovesa předmětová**. Např.: *Marek spustil počítač. Víтал se s kamarády. Strýček nás navštívil.*

Předmětem **bývá** zpravidla **podstatné jméno** nebo **zájmeno**.

Príslovečné určení (Pu) je rozvíjející větný člen **závisející** na **slovese**, na **přídavném jméně** nebo **příslovci**. Vyjadřuje různé **okolnosti** a **vztahy**, kterými se blíže určuje význam řídicího členu.

Príslovečné určení vyjadřuje:

- místo (na otázky kde, odkud, kudy, kam) – *Vrátili se z výletu.*
- čas (na otázky kdy, odkdy, dokdy, jak dlouho, jak často) – *Brzy budu hotov.*
- způsob (a míru na otázky jak, kolik, do jaké míry) – *Práce mu šla rychle. Šel na to náramně zchytra. Měl babičku velmi rád.*
- příčinu (= důvod, na otázky proč, nač, k čemu) – *Pro nemoc nemohl přijít.*
- účel (na otázku za jakým účelem) – *Dívky jely na nákup.*
- podmínku (na otázku za jaké podmínky) – *Při dobré vůli se určitě dohodneme.*
- přípustku (na otázku i přes co, navzdory čemu) – *Přes zákaz šli sami do lesa.*

Príslovečným určením **bývají** buď **příslovce**, nebo **jména v pádech prostých**, nebo **předložkových**, někdy je jméno připojeno spojkami **jak**, **jako**, **než**. Príslovečným určením může být **infinitiv slovesa**, např. *Spěchal otevřít.* (Pu úč.)

Přívlastek (Pk) **závisí na podstatném jméně** v kterékoli větné platnosti.

Blíže určuje jeho význam, tvoří s ním skladební dvojici.

- **Přívlastek shodný** (Pks) – **shoduje se** s řídicím členem v **pádě**, **čísle** a **rodě**, je vyjádřený **přídavným jménem**, popř. **zájmenem**, **řadovou číslovkou** nebo **podstatným jménem**, stojí obvykle před řídicím jménem. Je-li vyjádřen podstatným jménem, nestojí před jménem řídicím. Např.: *mohutné stromy, naše škola, první princ, hřib satan.*
- **Přívlastek neshodný** (Pkn) – se svým řídicím jménem **se neshoduje**, je v jiném pádě (prostém nebo předložkovém) než podstatné jméno, na kterém závisí – stojí pravidelně za řídicím jménem. Např.: *krajina bez vody, jízda na saních, průchod lesem, závodník z Čech, cesta pěšky.*
- **Přívlastek postupně rozvíjející** zpřesňuje význam podstatného jména užitím dalšího znaku, dalšího přídavného jména, zájmena, číslovky: Např.: *tvůj nejlepší kamarád, nejznámější český film, jeho nový dobrý nápad.*

Doplněk (D) je **rozvíjející větný člen**, který **závisí na slovese** (zpravidla v přísudku), ale zároveň **se vztahuje ke jménu** (nejčastěji v podmětu nebo předmětu). Vyjadřuje **vlastnost**, kterou má toto jméno za jistého děje nebo která se mu jistým dějem přisuzuje. Např.: *Děti se vrátily unaveny. David zastihl otce rozzlobeného.*

Přístavek je větný člen, který je souřadně spojen s jiným členem věty. Oba členy jsou ve vztahu přistavování (v přistavkovém vztahu) a označují tutéž skutečnost. Základ přistavku tvoří **podstatné jméno**, které může být dále rozvito. Např.: *Karel Jaromír Erben, významný český spisovatel, je autorem mnoha známých českých pohádek.* Přístavek **označuje totéž co podstatné jméno**, ke kterému je připojen. Může být připojen i výrazy **totiž, a to**, případně **to jest**. Přístavek je od zbytku věty v mluveném projevu oddělen **pauzami** a v psaném projevu je oddělen **čárkami**. Např.: *Krkonoše, nejvyšší české hory, navštěvuje ročně velké množství turistů z České republiky i ze zahraničí.*

Druhy vedlejších vět

Věta vedlejší závisí na jiné větě stejně jako větný člen.

Její druh zjišťujeme stejnými otázkami, kterými se ptáme na větné členy.

Podle toho, který větný člen věta vedlejší zastupuje, rozlišujeme vedlejší věty:

- podmětné – *Kdo se bojí, nesmí do lesa.*
- předmětné – *Řekl, že si to rozmyslí.*
- příslovečné:
 - místní – *Byl všude, kde se něco dělo.*
 - časové – *Budu čekat, dokud nezavoláš.*
 - způsobové – *Dělal to, jak nejlépe dovedl.*
 - měřové – *Řeka se rozvodnila tolik, že zaplavila celé pole.*
 - příčinné (důvodové) – *Nepřišel, protože pršelo.*
 - účelové – *Zavolal jsem, abych ti to vysvětlil.*
 - podmínkové – *Budeme-li v lese potichu, uvidíme na mýtině srnky.*
 - přípustkové – *Přestože se ti nechce, musíš tam jít.*
- přívlastkové – *Mám obavu, že nepřijedou.*
- doplňkové – *Zahlédl jsem zajíce, jak zmizel v houští.*
- přísudkové – *Nebyl jediný, kdo se zajímal o práci na počítači.*

Vedlejší větu můžeme nahradit větným členem. Např.: *Bázlivec nesmí do lesa. Nebyl jediný zájemce o práci na počítači.*

Pravopis

Zopakujme si **obecné zásady pro psaní velkých počátečních písmen** u vlastních jmen a názvů: zeměpisné názvy, jména hvězdářská – Jizerské hory, Velký vůz,

- názvy osad, čtvrtí, ulic, států – *Pec pod Sněžkou, ulice Pod Kukačkou, Spolková republika Německo,*
- názvy institucí, orgánů států, organizací – *Evropská unie, Úřad vlády České republiky, Univerzita Karlova,*
- názvy knih, uměleckých děl, živých bytostí – *Bylo nás pět, Červená karkulka, Karkulka,*
- názvy politických stran, vyznamenání, řádů, cen – *Strana zelených, Nobelova cena míru,*
- názvy historických událostí, svátků, výrobků – *Štědrý den, Škoda Octavia, Poděbradka.*

Komunikace a sloh

Popis

Popis informuje o výsledcích pozorování. Nejdříve popisujeme hlavní, nejvýraznější rysy, pak teprve doplňujeme podrobnosti.

- **Popis statický** – popisujeme předmět (výrobek, umělecké dílo) v klidu, např. fotoaparát, uvádíme výčet jednotlivých částí.
- **Popis dynamický** – popisujeme pracovní postup = jistý proces, jak fotoaparát používáme, jde o návod k práci s fotoaparátem.

Při **popisu předmětu** jsou nejdůležitější **jednoznačná pojmenování, výčet vlastností a znaků**.

Postupujeme podle osnovy:

1. **Úvod** – vnější vzhled, celkové seznámení s předmětem
2. **Hlavní část popisu** – velikost, tvar; jednotlivé části; barva, zvláštnosti
3. **Závěr** – využití

Popis uměleckého díla (obrazu, plastiky, sochy, umělecké fotografi e atd.) je složitější. Vycházíme z detailního pozorování a pečlivého výběru vhodných jazykových prostředků.

Při popisu uměleckých děl postupujeme od nejdůležitějších částí k méně důležitým a systematicky jednotlivé části popisujeme.

Obraz popisujeme podle osnovy:

1. **Úvod** – název obrazu; autor; hlavní motiv
2. **Hlavní část popisu** – popředí, střed obrazu, pozadí
3. **Závěr** – celkový dojem

Popis pracovního postupu patří k **popisu děje**. Používáme ho jako návod k nějaké činnosti. Proto důležitou úlohu sehrává výběr vhodných sloves.

Jednotlivé činnosti popisujeme tak, jak za sebou následují. Žádnou nesmíme vynechat, neboť cílem popisu pracovního postupu je popsat srozumitelně a přehledně všechny fáze postupu.

Při popisu pracovního postupu užíváme také **odborné názvy**.

Charakteristika

Charakteristika je popisný útvar, který zachycuje **povahové vlastnosti člověka**. Všimá si jednotlivých povahových rysů: temperamentu, vztahu k lidem, zájmů a schopností, vztahu k práci i povinnostem.

Rozlišujeme dva základní typy:

- **Charakteristika přímá** – vlastnosti charakterizované osoby vyjadřujeme přímo. Např.: *Mirka je pečlivá. Zdeněk je domýšlivý.*
- **Charakteristika nepřímá** – uvádíme příklady jednání, ze kterých vlastnosti nepřímo vyplývají. Např.: *Babička nikdy neseděla s rukama v klíně, vždy se chopila nějaké práce. Každému do očí řekl, co si o něm myslí.*

Součástí charakteristiky může být i stručný **popis osoby**. Nejčastěji postupujeme podle uvedené osnovy:

1. **Úvod** – seznámení s osobou, náš vztah k ní a stručný vnější popis,
2. **Stať** – a) temperament (chování, chůze, řeč,...),
b) vztah k lidem (přátelský, domýšlivý, vstřícný, milý,...),
c) vztah k práci (pilný, líný, nezodpovědný,...),
d) zájmy a schopnosti (zajímá se o fyziku, sportuje, hraje na klavír, je sečtělý,...),
e) další vlastnosti (je samostatný, cílevědomý, ješitný,...),
3. **Závěr** – obecné zhodnocení – čeho si na popisované osobě vážíme a co se nám na ní nelíbí.

Líčení

Líčení je subjektivně zabarvený popis. To znamená, že do něj vkládáme svoje vlastní **pocity**.

Nejčastěji se s líčením setkáváme v uměleckých textech – při četbě krásné literatury.

Pro líčení jsou **nejdůležitější jazykové prostředky**, které **vyvolávají citovou působivost** textu:

- citově zabarvená slova,
- básnická vyjádření,
- personifikace,
- přirovnání.

Výtah

Výtah neboli konspekt **představuje stručný, zhuštěný obsah textu.**

Základním cílem výtahu je, aby byl **přehledný**, aby v textu byla vyjádřena **nadřazenost** a **podřazenost**, např. využitím arabských nebo římských číslic, malých či velkých písmen abecedy, závorek.

Ve výtahu převažuje jmenné vyjadřování, např. *12. stol. – nárůst moci mongolských chánů, postupné sjednocování kmenů. Ve 13. stol. vznik jednotného státu Zlatá horda.*

Za každým výtahem musíme **bezpodmínečně uvést citaci**, tj. ze kterého díla byl pořízen, kdo je autorem, případně nakladatelství a rok vydání, např. Vidman Ladislav: *Psáno do kamene*, Praha: Academia 1975, s. 130–131.

Žádost

Žádost patří mezi základní útvary **administrativního stylu**. Jedná se o formu úředního dopisu. Obsahem je požadavek, přání nebo prosba, které jsou adresovány nějaké instituci. Žádost musí být **věcná** a **výstižná**.

Vybíráme zcela neutrální jazykové prostředky (= prostředky bez citového zabarvení).

Žádost, podobně jako jiný úřední dopis, musí mít ustálenou obvyklou formu:

1. **Záhlaví** – vlevo nahoře adresa příjemce, na pravé straně úplně nahoře datum, pod ním adresa odesílatele (možno ji napsat až na závěr žádosti).
2. **Vlastní text** – přesné, ale stručné vyjádření obsahu žádosti. Vždy uvádíme jen pravdivé údaje.
3. **Závěr** – poděkování za kladné vyřízení, pozdrav, čitelný podpis, případně adresa (razítko).

Životopis

Životopis věcně, stručně a výstižně **zachycuje základní údaje** a nejdůležitější skutečnosti o **určité osobě**.

Zpravidla slouží jako **příloha k žádosti**. Musí obsahovat pravdivé informace. Důležitý je také způsob zpracování a formální úprava.

V životopise se uvádí:

- kontaktní údaje,
- datum a místo narození, bydliště,
- (stav),
- vzdělání,
- (přehled zaměstnání),
- zájmy a schopnosti,
- zdravotní stav,
- zájem o další studium, povolání,
- další údaje podle toho, k čemu je životopis určen,
- datum, vlastnoruční podpis.

V životopise neuvádíme své subjektivní názory. Uvádíme fakta, ale nehodnotíme je. Životopis je především úřední dokument.

Co vše by měl obsahovat profesní životopis?

Jméno:

Kontaktní údaje (adresa, e-mail, telefon):

Narozen(a):

Stav:

Vzdělání: VŠ (druh školy, obor, místo, rok ukončení); SŠ (druh školy, obor, místo, rok ukončení);
ZŠ (zaměření, místo, rok ukončení)

Pracovní zkušenosti:

Schopnosti, dovednosti:

Osobní zájmy:

Úspěchy, ocenění:

Zdravotní stav:

Vypravování

Při vypravování se soustředíme na **událost, která se stala**.

Nejčastějším postupem je vypravování v časovém sledu tak, jak za sebou události probíhaly. Děj se vyvíjí plynule, je přehledný.

Děj se může odehrávat i pozpátku – retrospektivně. Složitěji vypravované děje (přerušované líčením, úvahou, souběžné vyprávění dvou dějů apod.) najdeme v umělecké literatuře.

Postup při vypravování:

1. **Uvedení** – otevření děje
2. **Rozvíjení děje** – zápletka
3. **Vyvrcholení děje**
4. **Rozuzlení děje, zakončení**

K živosti vypravování přispívá volba jazykových a kompozičních prostředků – dějová slovesa, čas přítomný místo minulého, přirovnání, synonyma, přísloví, užívání prostředků spisovných a nespisovných, zvolání, přímá řeč, neúplné věty, jednočlenné věty, krátké věty.

Literární výchova

Slovníček pojmů z literární teorie

ALEGORIE, též **JINOTAJ** je v literatuře nebo výtvarném umění smyslově názorný obraz, který vyjadřuje abstraktní význam. Např. postavy bajek alegoricky zobrazují určité lidské vlastnosti – vlk ztělesňuje zpuštnost a agresivitu, jeho fyzická síla vyjadřuje moc, beránek představuje mírnost a bezbrannost (tak jako v bajce Ivana Andrejeviče Krylova *Vlk a beránek*). Podobnost mezi dvěma skutečnostmi nebo situacemi umožňuje, aby obraz jedné srozumitelně vyjadřoval významy druhé – zobrazené chování vlka vyjadřuje vlastnosti určitých lidí, kteří zneužívají svou fyzickou sílu nebo své mocenské postavení ve společnosti. V jiné alegorické situaci může postava vlka zobrazovat volnost a svobodu (jako v Ezopově bajce *Blahobyť a obojek*). Českou řeč alegoricky zobrazil malíř Karel Svoboda jako dívku s ratolestí.

APOKRYF byl původně církví neuznávaný, neoficiální doplněk Bible, později se tak nazývala další zpracování všeobecně známých a společensky uznávaných děl (biblických, bájných a pověstových příběhů) v neoficiálním pojetí, které postavu nebo celý její příběh jakoby přesadilo do jiné společenské situace, většinou s komickým vyzněním. V apokryfu *Prométheův trest* Karel Čapek nově autorsky hodnotí mytický příběh a výsměšně kritizuje soudní moc a další mechanismy moderní společnosti, která kladný, pokrokový čin může pomocí svých zákonů zhodnotit jako zločin.

APOSTROFA, též **BÁSNICKÉ OSLOVENÍ** je druhem personifikace. Děti i dospělí oslovují zvířata, aby i slovy vyjádřili, že je mají rádi. Také básník oslovením věci, zvířete nebo nepřítomného člověka vyjadřuje k oslovovanému citový vztah, a vytváří atmosféru důvěry. Např. v básni Josefa Kainara *Kocourek* děvčátko apostrofuje zatoulaného kocourka a světuje se mu se svým trápením, také hrdina příběhu Ivy Procházkové *Únos domů* vypráví o svém dobrodružství psu a oslovuje ho. Karel Čapek ve *Chvále řeči české* apostrofuje naši mateřštinu: A ještě musím pochválit tebe, tebe česká řeči, jazyku z nejtěžších mezi všemi, jazyku z nejbohatších všemi významy a odstíny... Apostrofa boha nebo světce je součástí modlitby (*Hospodine, pomiluj ny*).

AUTOBIOGRAFIE, též **VLASTNÍ ŽIVOTOPIS** je literární vyprávění o vlastním autorově životě. Svůj životní příběh spisovatel uspořádá tak, aby vyprávění bylo pro čtenáře zajímavé a přitom si zachovalo dokumentární hodnotu. O svém životě sportovců tak vyprávějí Dana a Emil Zátopkovi nebo Jarmila Kratochvílová (v čítankovém oddílu *Běh na dlouhou trať*). Vyprávění nebo báseň však může obsahovat jen určité informace o autorově životě, pak jde o literaturu s prvky autobiografie (např. povídka Oty Pavla *Jak jsme zahynuli na rybách* nebo povídka Josefa Škvoreckého *Eine kleine Jazzmusik*).

BÁJE, též **MÝTUS** je vyprávěný příběh, jehož hrdiny jsou pohanští bohové, v které věřili lidé z pradávných dob. V bájích je zobrazen svět starověkých kultur – např. židovské, sumerské, starořecké, starořímské – jsou zdrojem poznání života ve starověku. Mýty, které zobrazují, jak si dávní lidé vykládali původ světa a člověka, v jaká věřili božstva, jak si představovali smysl života a smrti, tvoří základ **MYTOLOGIE** jako předchůdkyně filozofického výkladu světa. Bájné příběhy bohů a lidí jsou součástí světového kulturního dědictví, byly mnohokrát literárně zpracovány, u nás např. Eduardem Petiškou (*Staré řecké báje a pověsti, Příběhy starého Izraele*).

BAJKA je velmi starý žánr založený na alegorickém zobrazování. Jde o krátký příběh psaný prózou nebo veršem, v kterém jeho postavy (zvířata, věci, ale i postavy lidské) ukazují lidské chování řízené některou lidskou vlastností. Zobrazená situace velmi rychle spěje k rozuzlení, to vyjadřuje kritiku nepěkných vlastností a odsudek nemravnosti. Většina bajek vyslovuje kritické poznání přímo v tzv. naučení, jako např. Krylovova bajka *Vlk a beránek* nebo bajka Josefa Bruknera *O lišce a čápu*.

BÁSNICKÝ PŘÍVLASTEK, též **EPITETON** zdůrazňuje vlastnost zobrazené skutečnosti, kterou bychom si jinak nemuseli uvědomit. Např. v pohádce nenastane jen den, ale bílý den, princova cesta nevede jen lesem, ale černým lesem. Básnický přívlástek skryté vlastnosti zjevně pojmenovává a tím nám je lépe ukazuje a hodnotí. Často chce autor epitetem vyjádřit své originální hodnocení nějaké skutečnosti, např. básník Karel Hlaváček pojmenoval vzduch plný mlhy jako sklivý vzduch mléčně zkalený a měsíční svit jako vlhkou záři (v básni *Noc v ulici*). Básnický přívlástek ukazuje i všední skutečnost zcela nově, pro čtenáře překvapivě odkrývá její krásu.

BIOGRAFIE, též ŽIVOTOPIS je vyprávění o životě skutečné osobnosti – např. významného umělce, vědce, státníka, sportovce. V biografickém románu nebo povídce spisovatel obraz života vybrané osobnosti ukazuje na pozadí obrazu doby, zachycuje konkrétní události i společenskou atmosféru. Obraz osobnosti dotváří smyšlenými situacemi a detaily, aby vyprávění bylo pro čtenáře poutavé. Např. Miloš Václav Kratochvíl v románu o Janu Husovi *Mistr Jan* nebo Karel Schulz v románu o Michelangelovi Buonarrotim *Kámen a bolest*. Když autor biografie dbá na věrné, dokumentární zachycení života osobnosti, pak píše literaturu faktu, jako např. Miroslav Kváč, trenér atletky Jarmily Kratochvílové, v kapitolách jejich společné knihy *Čekání*.

CESTOPIS přináší čtenáři zeměpisné poznatky, ale kromě popisu cizích zemí může obsahovat i vyprávění o zážitcích daleko od domova, v prostředí s jinými kulturními zvyklostmi. U nás jsou snad nejnámější cestopisy Miroslava Zikmunda a Jiřího Hanzelky. Cestopis umělecký vypovídá především o subjektivním, vlastním autorově vnímání, prožitku a hodnocení cizí kultury, vede čtenáře k zamyšlení i nad životním stylem doma, nad problémy života vůbec (srov. Karel Čapek, *Anglické listy*, *Výlet do Španěl*). Cestopis může být i fantastický a popisovat smyšlené země, např. zemi obrů nebo ušlechtilých koní v Gulliverových cestách Jonathana [džonetna] Swifta.

CITÁT, též CITACE je doslovně převzatý úryvek textu jiného díla, autor tak vytváří významový vztah mezi oběma texty. Např. v Tomanově básni *Září* je citován úryvek chorálu *Svatý Václave*, v románu Karla Schulze *Kámen a bolest* je citace *Starého zákona*.

DĚJ v literárním příběhu probíhá buď jako ve skutečnosti – události jsou uspořádány od minulosti k budoucnosti (např. děj v pohádkách), jednotlivé události jsou většinou spojeny příčinně – z předchozí události, která je příčinou té následující, vyplývá další jako její důsledek, anebo mohou být řazeny jinak – nejdříve je ukázáno, kam děj dospěl, a teprve pak se čtenář dozví, co tomu předcházelo; takové uspořádání děje se nazývá retrospektiva (pohled zpět). Najdeme ji např. detektivkách, ale i v povídce Aleny Santarové *Káťa*, *Katrin*, *Katynka*, v které její hrdinka píše o předchozích událostech v dopise rodičům a přítelkyni. Děj hlavní může být doprovázen dějem vedlejším, např. v *Tajném deníku Adriana Molea* [edriena moulia] je hlavní děj (Adrianovy vztahy k rodičům, k babičce, ke spolužačce, do níž je zamilován, k dalším spolužákům...) doplněn vedlejším dějem zobrazujícím mimomanželský vztah Adrianovy matky k sousedovi.

DENÍK vznikne pravidelnými zápisky o událostech a zážitcích uplynulého dne; může mít velkou dokumentární hodnotu, je svědectvím o pisateli a době, v níž žil. Deník však může být i žánr umělecké prózy – autor formou deníku vypráví smyšlený příběh, jako např. v knize *Tajný deník Adriana Molea* [edriena moulia] spisovatelky Sue Townsendové [sju taunsnové] a v jeho pokračováních (např. *Hořké zrání Adriana Molea*).

DIALOG je rozhovor dvou mluvčích, v literatuře rozhovor dvou postav. Přímou řečí v dialogu postav se v dramatu odvíjí děj hry.

DIVADELNÍ HRA, kterou můžeme zhlédnout v divadle, má většinou svou literární předlohu – DRAMA. V dramatu jsou uvedeny vystupující postavy a jejich promluvy – dialogy. Dramatický text můžeme číst, ale je určen k předvádění příběhu na jevišti. Mezi postavami dramatu dochází k dějové zápletce – k názorovému střetu (konfliktu). Napětí mezi postavami se stupňuje a vrcholí prudkou změnou – jedna z postav prosadí svou pravdu na úkor protivníka, který je poražen. Základními žánry dramatu jsou tragédie (příběh většinou končí smrtí hrdiny nebo jeho ponížením) a komedie, veselohra (spory mezi postavami působí směšně, tak jako např. v Drdově hře *Dalskabáty, hříšná ves aneb Zapomenutý čert*). Moderní činohra může obsahovat složky tragické i komické (v Čapkově dramatu *R.U.R.* se schyluje k tragédii, ale závěr vyznívá optimisticky). V textu dramatu jsou i scénické poznámky, které vyjadřují autorovu představu o pohybu postav na jevišti, o jejich chování a jednání. Drama je jeden ze tří základních literárních druhů (další jsou lyrika a epika).

EPIKA je literární vyprávění příběhu vypravěčem. V ději příběhu vystupují postavy a vypravěč je sleduje v jednotlivých situacích děje – vypráví o tom, co se stalo, co postavy v minulosti zažily a jak jejich chování a jednání hodnotí. Vypravěč s příběhem nesplyvá, udržuje si vypravěčský odstup a postavy a události hodnotí ze svého úhlu pohledu. Postavy však také mohou být zobrazeny v přímém jednání – promlouvají přímou řečí v dialogu, který je zachycen vypravěčem, jako kdyby byl svědkem situace. Epika je jeden ze tří základních literárních druhů (další jsou lyrika a drama).

EPIŠTOLA, též LIST, DOPIS je původní označení apoštolského listu křesťanům (apoštolové byli Kristovi učedníci), např. epištola sv. Pavla Korintským o potřebě křesťanské lásky, později se tak označovaly i listy jinak důležitého společenského obsahu, např. listy mistra Jana Husa z Kostnice jeho stoupencům v Čechách. Dopisy, které si vyměňují postavy literárního díla, tvoří stavbu žánru román v dopisech.

ER-FORMA je způsob řeči vypravěče. Jde o vyprávění ve 3. os. č. j. (německy er = on), dobře vyjadřuje postavení vypravěče, který se děje neúčastní, jen ho pozoruje a vypráví o něm. Er-formou vypráví např. vypravěč Haškovy povídky *Školní výlet* nebo Branaldova románu *Dědeček automobil*. Er-formu může užívat i mluvčí lyrické básně (ten, kdo v ní promlouvá), např. v básních Josefa Hanzlíka *Karamela* a Jiřího Suchého *Škrhola*.

ESEJ je název pro publicistický žánr, jehož základem je vyjádření autorova osobního postoje k otázkám umění, literatury nebo kultury vůbec. Esejemi jsou např. texty Karla Čapka, Fráni Šrámka nebo Pavla Eisnera o češtině.

FANTASTICKÁ LITERATURA je souborný název pro díla, v kterých jsou zobrazeny ve skutečnosti neexistující, smyšlené kouzelné postavy, věci a děje (např. v pohádkách a pověstech víly, vodníci, čerti, sedmimílové boty, kouzelné křesadlo), postavy bohů (ve starověkých bájích) nebo fantastické krajiny (např. země obrů v knize *Gulliverovy cesty*). Patří sem i sci-fi literatura, např. Čapkovo drama *R.U.R.* nebo Běljajevův *Člověk obojživelník*.

FEJETON je novinářský žánr, v kterém autor kriticky (často humorně) píše o aktuální (či stále aktuální) společenské otázce jako o své vlastní zkušenosti. Takovou může být i vztah člověka a psa ve fejetonu Karla Čapka *O chovu psů*.

HRDINA, též HLAVNÍ POSTAVA je nejdůležitější postava pro rozvíjení vyprávěného příběhu, které se děj přímo týká. Hrdinou je většinou postava lidská, ale může jím být i postava zvířecí (v pohádkách, v próze s přírodní tematikou), nebo postava alegorická v bajce. Hrdinou mohou být i postavy dvě (např. pánové pátrající po datu a místu smrti sv. Václava v knize Miroslava Ivanova *Vražda Václava, knížete českého*) i tzv. kolektivní hrdina (více rovnocenných postav, např. studenti z povídky Josefa Škvoreckého *Eine kleine Jazzmusik*).

HUMORISTICKÁ je literatura, která zobrazuje skutečnosti všední, i vážné z překvapivě nevšedního pohledu, vlastně nadhledu, který uvádí věci do nečekaných souvislostí. Nezvyklost na pozadí očekávaného budí smích. Humorně působí jazyková hra v lidovém říkadle (*Nedaleko Litoměstamyšle...*) i v umělé tvorbě. V Čapkově *Pohádce o sani z Vojtěšské ulice* je překvapivě, humorně zaměněna pohádková úloha draka, který je hodný a budí soucit, a princezny, která byla zlá a za trest se stala tím drakem. Humorná je situace, v níž je drak na procházce na vodítku a na každém krku má psí známku.

CHARAKTERISTIKA je podoba literární postavy – její zevnějšek i povahové vlastnosti. Čtenář je pozná buď z vypravěčova popisu postavy (charakteristika přímá, např. v Erbenově *Zlatém kolovratu* je stará žena představena jako babice, kůže a kost), nebo z obsahu a způsobu její přímé řeči a chování (charakteristika nepřímá, např. v téže skladbě je zlá povaha matky a sestry vyjádřena jejich činy a jejich přímou řečí: *Hoj ty jsi ten had, tys ta zvěř! Hory a doly zaplakaly, kterak dvě ženy nakládaly s pannou ubohou!*).

ICH-FORMA je způsob řeči vypravěče (německy ich = já). Užívá ji postava, která sama vypráví svůj příběh v 1. os. č. j. (např. v *Tajném deníku Adriana Molea*). Takové vyprávění působí velmi přesvědčivě, autenticky (proto je ich-forma častá ve fejetonu nebo uměleckém cestopisu, např. v Nepilových *Býčích zápasech*), i když děj a ostatní postavy jsou viděny jakoby omezeně – jen z úhlu pohledu postavy, která vypráví. Ich-formu často užívá lyrický mluvčí básně (ten, kdo v básni promlouvá), např. v *Raportu* Fráni Šrámka.

IRONIE v jazyku textu je vyjadřována slovy s opačným významem; platný význam vyplývá ze souvislosti (z kontextu). Např. v jednom Husově listu, v kterém autor hodnotí podjatost kostnického sněmu neochotného připustit učenou rozpravu o jeho reformních názorech, autor uvádí: Kardinál řekl: Chceš být poučen, buď tedy poučen: Máš odvolat! Překrásné poučení! Ironicky může být vyjádřena celá situace, např. ve Škvoreckého povídce *Eine kleine Jazzmusik*. Němečtí vojáci, kteří měli podle nacistické ideologie odsuzovat džez jako barbarské umění nižších ras, jím byli nadšeni. Vypravěč zaujímá ironický postoj, kterým tuto ideologii výsměšně znevažuje: Zvedla se bouře barbarského nadšení, příslušníci vyšší rasy svedeni duchem negroidní hudby a půvabem rasově nižší zpěvačky zapomněli na cit pro árijskou uměřenost a dupotem a drsným germánským voláním si vynutili opakování.

JINOTAJ – viz ALEGORIE

KRONIKA je středověký epický žánr, v kterém se vypráví o prvopočátcích státních útvarů, od prehistorické potopy světa a starých pověstí se sleduje vývoj k historicky doloženým panovnickým rodům, politickým a hospodářským událostem. Nejstarší kronikou o českém státě je latinsky psaná Kosmova *Kronika česká* z 12. století. Kronikáři zapisovali události v časové posloupnosti bez ohledu na jejich příčinnou souvislost – takový postup vyprávění se proto nazývá kronika i v jiných žánrech. Kronikářskou výstavbu má např. povídka vystavěná jako deník (Sue Townsendová, *Z tajného deníku Adriana Molea*).

LEGENDA je žánr středověké literatury oslavující výjimečné činy osobností šířících křesťanskou víru, líčící jejich život a mučednickou smrt. Církví byli prohlášeni za svaté a jejich literární obraz sloužil k jejich uctívání a jako vzor křesťanského chování. V české literatuře se mimo jiné dochovaly legendy o sv. Václavu, o sv. Ludmile a o sv. Kateřině.

LÍČENÍ, též UMĚLECKÝ POPIS je popis prostředí, postavy nebo děje, který je citově zabarvený, subjektivně prožívaný a originálně vyjádřený. Vyjadřuje především vztah vypravěče k líčené skutečnosti. Popis proto obsahuje slova, kterými je možné citové hodnocení vyjádřit, např. citoslovce, zdobněliny, básnické přívlastky, metafory. Líčením je zobrazována a vyjadřována atmosféra lyrických básní (Karel Hlaváček, *Noc v ulici*; Václav Hrabě, *Děšť*) i lyricky pojatých situací ve vypravování (Andrej Gjurčič, *O bílém koni Kajetánovi*).

LIMERIK je krátké nonsensové říkadlo, původem z Irska, svou tvorbou ho proslavil Edward Lear [edvór lír]. Zobrazuje nesmyslnou situaci, která je umístěna do reálného města.

LITERÁRNÍ DRUHY, též ZÁKLADNÍ LITERÁRNÍ ŽÁNRY jsou tři: epika, lyrika, drama. Literatura epická je nejčastěji vyjadřována prózou a vypravěč v ní vypravuje příběh postav. Lyrika je nejhodněji a nejčastěji vyjadřována ve verších, v kterých lyrický mluvčí vypovídá o svých citových prožitcích nebo úvahách. Drama ve svém ději ukazuje příběh i jeho prožívání zároveň – postavy předvádějí příběh, který na jevišti prožívají.

LYRIKA vyjadřuje stav duše básníka – pro čtenáře zpřítomňuje smyslové prožitky a nálady lyrického mluvčího, ale může vyjadřovat také jeho úvahy. Cokoli lyrický básník zobrazuje, vypovídá především o něm samém, o jeho vztahu k určité skutečnosti. Lyrické zobrazování je založeno na líčení. Jazyk lyrických básní má řadu zvláštností, je schopen vyjadřovat citové zaujetí (je expresivní) – obsahuje zvukově zajímavá slova, básnické přívlastky, metafory. Tomu pomáhá také hudebnost a rytmus jazyka – proto bývá lyrika většinou vyjadřována ve verších. Lyrika je jeden ze tří základních literárních druhů (další jsou epika a drama), má řadu žánrů: intimní lyrika (soukromá, důvěrná) je např. milostná (Jan Schneider, *Paraplíčko*), sociální lyrika (společenská) je např. vlastenecká (František Halas, *Praze*), v úvahové lyrice básník přemítá o nějakém osobním nebo společenském problému (Miroslav Holub, *Stručná úvaha o potopě* nebo *Pes v lomu*).

METAFORA je obrazné pojmenování, v kterém se slovem běžně označujícím určitou skutečnost (les) pojmenuje skutečnost jiná (velké, nepřehledné množství otázek) – les otázek, protože mluvčí (autor, básník) spatřuje mezi těmito skutečnostmi nějakou podobnost (v lese je mnoho různých stromů a keřů, které tvoří neprostupnou houštinu podobně jako množství otázek různého druhu, v nichž se hned nedokážeme orientovat a odpovědět na ně). Metaforický obraz může být dále v tomto duchu rozvíjen: Jana bloudila lesem otázek v dějepisném testu – tu zakopla o neznámý letopočet, tu spadla do rokle své špatné paměti, ale nakonec se jí podařilo prodat se mlázím učiva z posledních hodin a vyjít ven bez vážných zranění – většinu úkolů vyřešila dobře. Metafora je častá v lyrických básních, originálně vyjadřuje autorovy představy, pocity, úvahy. Druhem metafory je personifikace a apostrofa. V Kainarově básni je kocourek pojmenován čert (Kocourku milej, čerte můj..., báseň *Kocourek*) – apostrofická metafora nabízí čtenáři představu zvířátka nejen s černým kožíškem, ale i neposedného, zlobivého (škrábe, nedá se chytit a pochovat). Metafora vytváří vícevýznamový obraz.

METONYMIE je obrazné pojmenování, v kterém se slovem běžně označujícím určitou skutečnost pojmenuje skutečnost jiná, protože je mezi nimi nějaká souvislost. V Tomanově básni *Září* můžeme číst: modlitba vesnic stoupá chladným šerem. Metonymický obraz vyjadřuje fakt, že se modlí vesničané žijící ve vesnicích; mezi obyvateli a místem jejich pobytu je místní souvislost.

MONOLOG je samostatná promluva dramatické postavy, kratší hlasitá řeč pro sebe, méně častá než dialog. Monologem postava sděluje své úvahy a pocity divákovi, ne však dalším postavám na scéně – ty se tváří, že neslyší, a hra pokračuje dále v dialozích. VNITŘNÍ MONOLOG zachycuje pocity, nápady, myšlenky a úvahy

epické postavy, její vnitřní řeč, není vyznačen uvozovkami: Z otevřeného okna na ni civěl kluk. Petra vydechla a spustila ramena. Jak je to možné? Jak se dostal až k druhému poschodí? (Bohumil Říha, *Pět bohů táhne přes moře*).

NADSÁZKA, též HYPERBOLA je obrazné pojmenování, které zveličuje význam označené skutečnosti. V jazykovém výrazu je většinou spojena s číslovkami sto nebo tisíc a vyjadřuje silnou citovou účasť (řikal jsem ti to stokrát), v tematické výstavbě je spojena s komickým (většinou humorným) autorským postojem. Na hyperbole je založeno vyprávění Oty Pavla o cestě do Prahy s uloveným kaprem (*Jak jsme zahynuli na rybách*), také Drobečkovy příhody v pohádkách Pavla Šruta jsou vyprávěny s velkou nadsázkou (*Obr jménem Drobeček*).

NEOLOGISMUS je autorem vytvořené slovo, které není v dosavadní slovní zásobě jazyka, z hlediska svého poetického záměru jím autor vyjadřuje co nejpřesněji určitý význam. Neologismem je slovo robot v Čapkově dramatu *R.U.R.* Z uvedeného příkladu je zřejmé, že některé neologismy se mohou stát součástí běžné slovní zásoby, ale většinou zůstávají slovy knižními, básnickými čili poetismy.

NONSENS, česky nesmysl, vzniká nesmyslným spojením významů, má komický účín, budí smích. Pojem označuje i žánr říkadla s nesmyslným významem, např. limerik. S nonsensovou poezií se můžete setkat v *Palečkových pranostikách* Josefa Hiršala a Jiřího Koláře: Dostaneš-li (v říjnu) úpal, bez otálení lehni do postele, přikryj se dvanácti peřinami a stůj přítom na jedné noze.

PERSONIFIKACE, též ZOSOBNĚNÍ je metafora, kterou známe od dětství z pohádek – tam zvířata mluví lidskou řečí. Personifikací se lidská činnost nebo vlastnost přisuzuje zvířeti nebo rostlině, autor tak vyjadřuje důvěrný citový vztah i k neživým věcem: V Žáčkově básni stromy drží vartu (stráž), pijí vláhu a jsou lidem věrné (ještě po smrti nás věrně zahřejí), báseň *Stromy*.

POHÁDKA, též BÁCHORKA je jedním z nejstarších epických žánrů lidové slovesnosti. Příběh zobrazuje spor dobra a zla, v němž dobro nakonec zvítězí. Pohádkové postavy mohou být lidské, zvířecí, ale i věci. Nejrozšířenější je fantastická pohádka, v které vystupují kouzelné postavy a věci (víly, čarodějové, draci, mluvící kolovrátek jako v pohádce *O zlatém kolovrátku*). Děj se odehrává ve vzdálené a neurčité zemi, kdysi dávno; začátek a konec pohádky je vyjádřen ustálenými obraty (Bylo, nebylo... nebo Kdysi dávno za devaterými horami... Zazvonil zvonec a pohádka je konec, ...a žili šťastně až do smrti). Často se objevují i magická čísla – tři (tři bratři, tři úkoly) a jeho násobky (saň mívá dvanáct hlav). Mladší pohádka novelistická připomíná vyprávění ze života, její hrdina se spoléhá na vlastní rozum a nápad (většinou nepotřebuje pomoc kouzelných sil). Výsměchem kritizuje lidi se špatnými vlastnostmi, např. lakomé, závistivé, pokrytecké (srovnej Kolářova a Hiršalova *Enšpígla*, ale i Andersenovu pohádku *Císařovy nové šaty*). Moderní autorská pohádka se většinou odehrává v současnosti, má zpravidla dětského hrdinu, protože na rozdíl od pohádky lidové je záměrně psána pro dětského čtenáře, kouzelné postavy mají lidské nedostatky, potřebují i lidskou pomoc (jako dráček vylíhnutý na policejní stanici v Čapkově *Pohádce o sani z Vojtěšské ulice* nebo vodník a víla z dalších pohádek z Čapkovy *Devatera...*, to působí nečekaně, komicky. Moderní pohádka připomíná příběh s dětským hrdinou, hlavní postavou může být i kouzelná bytost dětsky nezkušená – např. Drdův čert Trepifajksl, který toho o lidech ví pramálo, dostává se do komických situací, a teprve jako Mates lidi lépe poznává. Moderní autorská pohádka, zvláště ta z poslední doby, je často humorná.

POVĚST je epický žánr lidové slovesnosti. Podobně jako v pohádce mohou i v pověsti vystupovat fantastické postavy (bílá paní, bezhlavý rytíř, Krakonoš), ale děj pověsti se vztahuje buď k nějaké skutečné události nebo ke konkrétnímu místu. Podle kulturní důležitosti je možné pověsti dělit na národní (o Libuši, o Přemyslovi...) a na regionální a místní (o víle Egerce z řeky Ohře, o Krakonošovi, o Faustově domě v Praze). Legendární pověsti mají za hrdinu historicky doložitelnou postavu, např. královského šaška Palečka (srovnej Josef Hiršal – Jiří Kolář, *Paleček krále Jiřího*). Literárně převyprávěli pověsti např. Alois Jirásek, Adolf Wenig, Eduard Petiška, Václav Cibula.

POVÍDKA je psána prózou, její příběh má jen několik postav. Jednoduše vedený děj se odehraje většinou v krátkém čase, např. v průběhu prázdnin nebo i jen několika dní. Hrdina se povahově nevyvíjí, ale dochází v průběhu děje k nějakému důležitému poznání – o jiných postavách, ale i o sobě. Povídka je žánr střední epiky – její rozsah umožňuje přečíst ji většinou na několik posezení (např. Škvoreckého *Eine kleine Jazzmusik*), ale může být i kratší (např. Aškenazyho povídka *Ošklivý čumák*), i delší (Plattové *Malý král* nebo Procházkové *Únos domů*).

PŘESAH v básni vznikne, když básník pro dosažení rytmu verše a pro zdůraznění významu určitých slov rozdělí větu do dvou (nebo i více) veršů: Drží svou vartu. Byly stvořeny / k životu pro druhé. A mlčky slouží. (Jiří Žáček, *Stromy*). Veršový přesah vyjadřuje důležitější postavení verše než věty: verš užívá vět jako materiálu pro svou výstavbu.

PŘÍMÁ ŘEČ se nazývá promluva postavy v epice a dramatu; dialog dramatických postav na scéně i přímá řeč v epice zpřítomňuje situaci děje – při četbě máme dojem, že postavám přímo nasloucháme. Přímá řeč obsahuje pro čtenáře důležité informace o promlouvající postavě (je nástrojem nepřímé charakteristiky). V textu je oddělena uvozovkami nebo pomlčkou. **NEVLASTNÍ PŘÍMÁ ŘEČ** vyjadřuje vnitřní monolog postavy a není zvýrazněna uvozovkami.

PŘIROVNÁNÍ, též **PŘÍMĚR** je pojmenování, kterým se porovnávají dvě skutečnosti na základě jejich společné (stejně nebo podobné) vlastnosti. Vlastnost je někdy pojmenována přímo (Honza je mrštný jako pstruh), jindy ne, pak jde o přirovnání nepřímé, metaforické: Skutečná potopa / vyhlíží spíš jako louže. / Jako něco bahna ve vřkolí. / Jako sáknoucí necky. / Jako ticho. / Jako nic. (Miroslav Holub, *Stručná úvaha o potopě*). Obrazy těchto přirovnání vyjadřují jako nejzáhubnější potopu lidskou duchovní malost a nízkost, pasivitu a rezignaci (lhostejnou odevzdanost) v řešení problémů soužití.

ROMÁN je epický žánr velkého rozsahu, zobrazuje hrdinův příběh v delším časovém úseku, většinou na pozadí společenských událostí určité doby, sleduje jeho duševní a někdy i mravní proměnu. Existuje mnoho zvláštních podob žánru, např. román společenský, dobrodružný, fantastický a sci-fi, milostný, psychologický.

RÝM vzniká zvukovou shodou skupiny hlásek v závěru veršů. Báseň, v které se verše rýmují, zní pěkně, libozvučně. Rým toho však dokáže ještě víc – umí zdůraznit konec verše i rytmicky, upozorňuje i na významy slov, která se rýmují (proto básníci do rýmu většinou dávají slova pro báseň důležitá), a také pomáhá při výstavbě (kompozici) strofy tím, že stejným zakončením k sobě váže alespoň dva verše. Některé moderní básně jsou krásné, přestože rýmy nemají, ale pokud se básník rozhodne pro rým, chce tím čtenářům něco napovědět. Všimějme si rýmů, jsou důležité.

RYTMUS VERŠE vzniká pravidelným opakováním shodných nebo podobných zvuků jazyka ve verši, především mírně stoupavou melodií v závěru verše a kratičkou přestávkou po jeho doznění (pauzami mezi verši). Básník vybírá a řadí slova tak, aby je vázal ve zvláštním rytmu, a vzniklo tak pravidelné střídání přízvukných dob s nepřízvuknými (říká se, že básně jsou psány řečí vázanou, tj. vázanou pravidly veršového rytmu). Rytmus si uvědomíme až po poslechu alespoň dvou veršů a pak ho očekáváme v celé básni. Je to právě rytmus, co posluchače (čtenáře) na básni upoutá nejdříve, rytmus je hlavním zdrojem zvukové harmonie básně, její libozvučnosti. Zaposlouchejte se do rytmu např. Kožíškových *Koní* nebo Hlaváčkovy básně *Noc v ulici*.

SCIENCE-FICTION [sajens fikšn], **SCI-FI**, též **VĚDECKOFANTASTICKÁ LITERATURA** patří do literatury fantastické, zobrazuje autorovu představu budoucnosti ovlivněné vědeckým poznáním – budoucími objevy přírodních věd a vynálezy technických věd. Její hrdinové cestují vesmírem, na Zemi se setkávají s mimozemšťany, pohybují se proti času do minulosti, objevují elixír věčného života a mládí, konstruují umělé lidi (jako např. v Čapkově dramatu *R.U.R.*). Sci-fi příběhy jsou ztvárněny v románech, povídkách, ale i v divadelních hrách. Většinou jsou pojety dobrodružně, ale často obsahují varování před ničivými zásahy do života současné civilizace.

TÉMA literárního díla vyjadřuje, o čem autor píše (námět, látka) a co to znamená. Téma vyjadřuje i autorský postoj k zobrazované látce, téma jsme schopni vyjádřit jen jako zobecnění významů celého díla. Dva různé texty mohou mít odlišný námět, přesto je bude spojovat v něčem podobný autorský postoj, např. román *Frankenstein* a drama *R.U.R.* jsou o umělých lidech, ale jejich příběhy jsou zcela odlišné. Přesto je spojuje autorský varovný postoj upozorňující na nebezpečí umělých lidských bytostí, nejsou-li vybaveny i lidským citem. Obě díla, každé jinak, upozorňují na nebezpečí bezcitnosti v mezilidských vztazích, která vede ke zkáze. Tento význam obě literární díla tematicky sblížuje.

VERŠ je jedna řádka básně; je to zvukový (rytmický a melodický) a významový úsek básně. V básni je často v nesouladu verš a věta: Verš může větu rozdělovat – věta pak přesahuje z jednoho verše do druhého (veršový přesah), ale může být tvořen i více větami. Z toho vyplývá, že základní významovou jednotkou básně je verš a slova a věty slouží jeho výstavbě – na začátek a na konec verše jako na místa výjimečná, která k sobě strhnou pozornost, klade autor slova, která jsou pro obsah básně velmi důležitá. Při recitaci básně je třeba dbát nejen na melodii a rytmus vět, ale především na melodii a rytmus veršů.

VYPRÁVĚCÍ ŽÁNRY, též EPICKÉ ŽÁNRY jsou tvořeny díly, v kterých se vypráví příběh. Většinou se dělí podle rozsahu na epiku velkou (např. román), střední (např. pohádka, pověst, báje, povídka) a drobnou (např. bajka, anekdota). K epickým žánrům je možné volně přiřadit i cestopis a fejeton.

VYPRÁVĚČ je ten, kdo vypráví literární příběh. Vypravěč může být jen vyprávěcí hlas, který vypráví er-formou, z nadhledu, neboť příběh zná jako celek. Takový vypravěč se nazývá autorský a je v kronikách (např. v tzv. *Dalimilově*), pohádkách, pověstech (např. v Jiráskových *Blanických rytířích*), ale i v moderních prózách (např. v Čapkově apokryfu *Prométheův trest*). Vypravěč ale může být i ztělesněn postavou, která vypráví svůj příběh ich-formou nebo wir-formou. Děj a další postavy „vidí“ jen ze svého úhlu pohledu. Takový vypravěč se nazývá přímý a bývá např. v denících (*Tajný deník Adriana Molea*), v cestopisech, fejetonech, v moderních povídkách (např. v Saroyanově *Léto na krásném bílém koni*). Existují ještě další vypravěčské typy. Vypravěče nelze ztotožňovat s autorem textu, vypravěč je význam, který autor vytvořil jako všechny další významy svého textu.

WIR-FORMA (německy wir = my) je vyprávěcí způsob, v kterém se přímý vypravěč (vyprávěcí postava) ztotožňuje se skupinou postav, za něž vypráví v 1. os. mn. č.: Fricke Schwarz napsal pro náš orchestr speciální aranžmá St. Louiského Blues... Zdálo se však, že ke koncertu nedojde... Spikly se proti nám totiž všechny mocnosti starého světa (Josef Škvorecký, *Eine kleine Jazzmusik*).

ŽÁNRY jsou tvořeny skupinou děl, která mají podobné literární rysy. Např. fantastické příběhy s dobrým hrdinou, kterému pomáhají dobré kouzelné síly, aby zvítězil nad zlem, např. drakem, je možné označit jako pohádky. A protože se v pohádce vypráví příběh stejně jako v pověsti, v povídce nebo v románu, tvoří tyto celky zase vyprávěcí, epický literární druh. Bližší určení epických žánrů vypovídá většinou o času nebo prostředí příběhu – známe např. historickou povídku, povídku s přírodní tematikou, dobrodružnou povídku, sci-fi povídku. Lyrické žánry nás informují o tématu básně – známe lyriku přírodní, rodinnou, milostnou... Základní žánry dramatu jsou tragédie a komedie. Pokud máme čtenářskou zkušenost s určitým žánrem, můžeme si už před četbou vytvořit představu o obsahu díla, které k tomu žánru patří. Představu o díle vyvolá i výrazová forma textu – báseň nebo próza. Proto se také někdy mluví o žánru básně a žánru prózy.

